

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 81'23

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТАМОВНИХ ПРОЯВІВ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Світлана Дем'яненко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

У статті проілюстровано теоретичні засади вивчення особливостей метамовних проявів у дітей дошкільного віку. На основі проаналізованих досліджень учених із цієї проблеми висвітлено різні наукові підходи щодо розкриття метамовної діяльності дитини впродовж дошкільного періоду, її рівні, прояви, специфіку.

Ключові слова: *метамова, метамовні прояви, метамовна діяльність, факти мови, мовлення, тлумачення мовних явищ, мовні знання, імпліцитні знання, експліцитні знання, метакогнітивна діяльність.*

В статье проиллюстрированы теоретические основы изучения особенностей метаязыковых проявлений у детей дошкольного возраста. На основе проанализированных исследований учёных данной проблемы освещено разные научные подходы к раскрытию метаязыковой деятельности ребенка периода дошкольного детства, её уровни, проявления, специфику.

Ключевые слова: *метаязык, метаязыковые проявления, метаязыковая деятельность, факты языка, речь, толкование языковых явлений, языковые знания, имплицитные знания, эксплицитные знания, метакогнитивная деятельность.*

Theoretical bases of studying the specific features of metalanguage manifestations in children of a preschool age are illustrated in the article. On the basis of the analysed researches of scientists from this problem the different approaches to opening of metalanguage activity of a child during a preschool period, its levels, manifestations, specificity are reflected.

Key words: *meta-language, metalanguage manifestations, metalanguage activity, facts of language, speech, interpretation of the linguistic phenomena, linguistic knowledge, implicit knowledge, explicit knowledge, metacognitive activity.*

Постановка проблеми. Мовна і мовленнєва підготовка дітей дошкільного віку є важливою проблемою психолого-педагогічної науки й практики. Вона передбачає, насамперед, розвиток усного мовлення, яке безпосередньо пов'язане з сприйманням і розумінням дитиною мовної

дійсності. Відомо, що мовлення дошкільника переважно спонтанне, мимовільне, немотивоване, неусвідомлене як мовленнєва діяльність. У процесі мовно-мовленнєвого зростання діти мову здатні засвоювати шляхом наслідування чи методом проб і помилок, а це не завжди забезпечує розуміння, сприяє засвоєнню та об'єктивації мовних дефініцій.

Актуальність дослідження. Проблема вивчення особливостей метамовних проявів у дітей дошкільного віку є актуальною й малодослідженою та обумовлює вивчення психологічних і метамовних аспектів формування мета знань (знань про мову та мовлення). Вивчення й аналіз теоретичних підходів до виявлення особливостей метамовних проявів у дітей дошкільного віку також сприятиме встановленню механізмів протікання метамовних процесів у дошкільників, уможливить встановити рівні усвідомленості мовлення дітьми, пояснити метамовні прояви дітей у різних ситуаціях мовлення, а також визначити специфіку метамовного онтогенезу дітей.

Мета статті полягає у висвітленні теоретичних засад метамовних проявів у дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальний аспект мовного розвитку дошкільників до сьогодні залишається малодослідженою проблемою. Її вивченню присвятили свої дослідження вчені Т. Тульвісте, С.Н. Цейтлін (явища метамовного порядку) та інші вчені. Згідно даних їхніх досліджень прискорений розвиток метамовних процесів у дітей помітний уже з 4-х років [3].

У загальнонауковому сенсі метамова традиційно розуміється як будь-яка природна або штучна мова (мова “другого рівня”), якою описується інша мова (мова “першого рівня”), служить для опису предметів і властивостей навколишнього світу. Мову, яка описується в метамові, прийнято називати наочною мовою, або мовою-об'єктом. Терміни “метамова” і “мова-об'єкт” були введені А. Тарським і Р. Карнапом у середині 1930-років [8].

У лінгвістиці термін “метамова” пов'язаний з метамовною функцією природної людської мови, яка виявляється у використанні мови для опису самого себе, а також для уточнення й пояснення свого мовлення в ситуаціях, коли спілкування з тих або інших причин утруднене. За твердженнями Н.Д. Арутюнової, на відміну від людини, в мови немає вторинної знакової системи, яка б розкривала її сенс: мова робить це сама, тлумачачи одні сенси через інші, перефразовуючи їх, але не виходячи за свої межі [2].

С.Д. Кацнельсон відзначав, що в процесі навчання мови ми засвоюємо слова шляхом “наочного визначення”. У нашій свідомості слова зберігаються як елементарні одиниці, і не вимагають пояснення. На думку дослідника, “ступінь доступності речі і спосіб ознайомлення з нею” відіграє істотну роль у розкритті змісту слова [7, с. 22–23].

Метамовну діяльність дітей різні вчені розуміють по-різному. Одні стверджують, що метамовна діяльність – це здібність до усвідомленої діяльності над мовою (як об'єктом діяльності), здібність усвідомлювати мову як предмет оцінки й контролювати свою мовленнєву діяльність. При такому розумінні метамовної діяльності виявляється, що здійснювати її здатні тільки

школярі. Інші дослідники вважають, що прояв метамовної діяльності є не що інше як виникнення інновацій, наприклад, словотвірних, самостійного мовного конструювання. За такого підходу вчених до цієї проблеми, як стверджує Г.Р. Добрава, метамовна діяльність наявна уже в дітей дошкільного віку. Діти дошкільного віку здатні “звертати увагу на мовні факти й робити їх предметом своїх висловлювань” [4].

Отже, у дошкільників уже наявна метамовна компетенція. Ознакою її наявності стають висловлювання дітей, які стосуються мовних фактів. З огляду на дослідження вчених стає відомо, що метамовна компетенція зароджується уже в 2-3 роки. Існує й інша думка вчених, вони стверджують, що метамовні ознаки спостерігаються в дітей близько 7-ми років.

Процес засвоєння дитиною мови, якою вона оволодіває до трирічного віку, відбувається разом з її інтелектуальним розвитком. У цей період в дошкільників формуються перші метамовні навички, які виявляються в роздумах дітей над мовними фактами. Це явище простежується в дитячому словотворенні і в так званому “тлумаченні явищ” – особливій формі розумової діяльності, що виникає вже в ранньому дитинстві, яку І.М. Сеченов виділяє в роботі “Елементи думки” [9].

Спостереження над фактами мови й висловлюваннями дітей з цього приводу в дошкільному віці свідчать про те, що вони носять творчий характер і відображають становлення мовної особистості дитини. Фіксуючи яскраві приклади прояву метамовних здібностей дітей цього віку, дослідники дитячої мови відзначають, що не всі спостереження за будовою мовної системи вербалізуються: усвідомлення маленькими дітьми мови й мовлення відбувається на рівні автоматичного неусвідомленого контролю і регулювання дитиною своєї мови. Наприклад, уже у віці півтора року дитина приходить до усвідомлення (на “прихованому рівні”) того, що всі предмети мають імена. Пізніше формується усвідомлення норми його вимови як на фонетичному, так і на граматичному рівні, усвідомлення експресивної функції мови та ін. Цікаві роздуми дітей над лексичними значеннями слів: діти часто ставляють питання про значення незрозумілих слів, вони також самі роблять тлумачення значень слів самостійно, або коли їх просять це зробити дорослі, чи коли це необхідно для здійснення успішної комунікації [10, с. 101–102].

У цілому метамовна дійсність дитини в ранньому віці, за спостереженнями В.М. Швець, включає наступні компоненти: коментарі своїх висловів відповідно до особливостей комунікативної ситуації, контроль за своєю і чужою мовною діяльністю, оцінку своїх знань мови, рефлексію над мовним матеріалом [5, с. 141–142].

С.Н. Цейтлін, Г.Р. Добрава та ін. дослідники вважають, що метамовна діяльність має різні прояви, нерівнозначні з точки зору ступеня її усвідомленості індивідом. “Існує ціла мережа явищ метамовного порядку – від прихованого усвідомлення мовних фактів до розгорнутих висловлювань метамовного характеру, розмірковувань дитини про мову” (Дети о языке 2001) [3].

Певні роздуми-тлумачення дитини про мовні факти можна вважати

одним із проявів деяких проміжних етапів формування метамовної компетенції. На початкових етапах цей процес можна вважати в меншій мірі експліцитним ніж на наступних етапах. Мовні знання в науковій літературі розділяють на імпліцитні і експліцитні. Імпліцитні – приховані, не виражені як усвідомлена форма засвоєння мовної дійсності. Дитина не знає, що ними володіє. Ці знання складають основу практики мови дошкільників. Експліцитні знання – виражена осмислена форма засвоєння мовної дійсності. Вони у дітей 5-6 років виявляються тільки у формі формальних ознак і є результатом навчання. Експліцитні знання – основа істотних ознак, які складають ядро мовних знань дітей [2].

Метамовна діяльність у тій чи іншій формі притаманна всім дітям дошкільного віку. Г.Р. Доброва вважає, що це пов'язано з тим, що метамовна реалізація в початковій (найважливішій) її формі це – вид конструктивної діяльності в процесі опанування мови. Така “конструктивна діяльність” дітей виражається у створенні слова та формоутворювальних інновацій. Вона є характерною для всіх дітей, бо без цієї діяльності процес опанування мовою мав би екстенсивні риси. Сутність їх полягає в тому, що дитині потрібно було б набувати слово чи вираз із інпута (запам'ятовувати) и процес мовленнєвого онтогенезу затягнувся б на довгий час [4].

Освоюючи мову, дитина вдається до метамовної й метакогнітивної діяльності, при цьому відбувається переживання зрозумілого, яке фіксується в специфічних мозкових кодах та не завжди доступне для вербалізації. Отримані в результаті цього продукти носять функціональний характер, і пов'язані зі знаннями процедурного типу та виконують роль діяльнісних орієнтирів у процесах говоріння й розуміння мови дитиною, яка виробляє їх “для себе”, в своїх індивідуальних кодах і використовує на різних рівнях усвідомлення. Ці властивості функціональних орієнтирів виявляються зручними й ефективними для індивіда, що користується ними, але в той же час важкими для співвіднесення їх з вербальними формулюваннями перспективних правил і з лінгвістичними термінами, оскільки останні пов'язані зі знанням якісно іншого – декларативного типу. Доросла людина, що успішно закінчила школу, продовжує користуватися функціональними орієнтирами, які дають їй можливість, коли потрібно, встановити або пояснити, як і чому слід правильно говорити, писати так, а не інакше. Провідне місце в наборі функціональних орієнтирів користувача мовою займають одиниці ядра лексикону як первинно засвоєні і пов'язані з процедурним знанням.

Досліджуючи дитячу мову, учені робили спроби виділити конкретні критерії метамовної здатності, виходячи з уведеного Д. Узнадзе поняття об'єктивування: затримка потоку мовлення; помічання дитиною факту говоріння; розчленовування цілого; подолання ситуативної обмеженості.

Н.О. Золотова в своїх дослідженнях відзначає, що формування метамовних здібностей у дітей залежить від рівня реалізації їхніх метакогнітивних процесів, які керують перебігом поточної інтелектуальної діяльності дитини [5].

Л.О. Калмикова, А.М. Богуш, Н.В. Гавриш, Н. Луцан,

Л.В. Красильникова та ін., для розкриття механізмів метамовних проявів у дітей звертаються до розкриття дефеніції “мовленнєва діяльність”. Запевняє, що поступове формування початкової самостійної мовленнєвої діяльності дітей залежить від складових: розвитку мотивації, рівня оволодіння дитиною мовленнєвими діями (уміннями), усвідомлення елементарних знань (метамовних і процедурних) [6]. До них відноситься набір відомостей, які відклалися в свідомості. В загальному вигляді знання поділяються на наукові та ненаукові (житейські). За змістом виділяють знання енциклопедичні (знання про світ) та мовленнєві. Мовленнєві знання включають знання мови – граматики, лексичної семантики, знання про вживання мови; знання принципів мовленнєвого спілкування. Розгалуженість знань дозволяє виокремити в мовній свідомості особливе коло знань про мову як об’єкт пізнання. Сукупність знань, уявлень, суджень про мову, елементів її структури, їх функціональних особливостей, про норми вимови, слововживання та ін. називається метамовною свідомістю [Блинова, 1989].

Метамовна свідомість існує на двох рівнях: рівні теоретично систематизованої свідомості, яка представлена системою наукових понять, теоретичних суджень і концепцій, що входять у галузь лінгвістичної науки, та рівня “житейської” свідомості в формі масових емпіричних знань і уявлень, які отримані в результаті практично-духовного засвоєння дійсності. Теоретична і “житейська” метамовна свідомість по різному відображають одну і ту ж мовну дійсність. Наукові знання – результат професійної пізнавальної діяльності, а “житейські” – формуються в буденній мовленнєвій практиці і виражають донауковий погляд на мову. Отже, усвідомлення метамовного матеріалу дитиною, який включає коментарі з приводу мовних явищ свідчить про формування мовної самосвідомості в онтогенезі дитини дошкільного віку [2; 8].

Висновки. Вивчення та аналіз теоретичних засад цієї проблеми має велике значення для розуміння метамовних проявів у дітей. Саме виокремлені ідеї досліджень вчених в найбільшій мірі висвітлюють окремі аспекти проблеми метамови, та метамовних проявів у дітей, дають можливість стверджувати, що дитина, освоюючи мову, вдається до метамовної і метакогнітивної діяльності, спираючись на житейські знання, як орієнтири, функціонально достатні для її розуміння і спілкування на даному етапі життя, та є малоперспективними в подальшому мовленнєвому зростанні. Розпочате дослідження засвідчує необхідність **подальшого вивчення** теоретичного питання та добору діагностичних методик метамовних проявів у дошкільників та окреслює шляхи й перспективи подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Введение: Наивные размышления о наивной картине языка / Н.Д. Арутюнова // Язык о языке: Сб. статей. – М.: «Языки русской культуры», 2008. – С. 7 – 19.
2. Большой психологический словарь: В 2 т. / [Ребер Артур]. – М.: ВеЧе, АСТ, 2003. – Т. 1. – 592 с.; Т.2 – 560 с.
3. Дети о языке / [Сост. С.Н. Цейтлин, М.Б. Елисеєва, Т.В. Кузьмина]. – СПб.,

2001.

4. Доброва Г.Р. О Вариативности речевого онтогенеза: референциальные и экспрессивные стратегии освоения языка / Г.Р.Доброва // Вопросы психолінгвістики. – 2009. – № 9.
5. Золотова Н.О. Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык: [Монография] / Н.О.Золотова. – Тверь: Лилия Принт, 2005. – 240 с.
6. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти / Л.О. Калмикова. – К.: НМЦВО, 2003.
7. Кацнельсон С.Д. Общее и топологическое языкознание / С.Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1986. – 298 с.
8. Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2000. – Т.2. – 640 с.
9. Сеченов И.М. Элементы мысли / И.М. Сеченов. – СПб: Питер, 2001. – 416 с.
10. Швец В.М. О метаязыковой деятельности в раннем возрасте / В.М. Швец // Психолінгвістика и проблемы детской речи. – 2000: Материалы Российской научной конференции. – Череповец: Череп. гос. ун-т, 2000. – С. 101–103.

УДК 159.925: 159.954

РОЗВИТОК ВЕРБАЛЬНОЇ КРЕАТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ТРЕНІНГОВОЇ ПРОГРАМИ

Алла Дереча
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

У статті здійснено теоретичне обґрунтування тренінгової програми розвитку креативності в підлітковому віці, спрямованої на розвиток образної сфери та внутрішньої мови; викладено результати емпіричного дослідження її ефективності.

Ключові слова: *дивергентне мислення, вербальна креативність, парціальні показники вербальної креативності (гнучкість, продуктивність, оригінальність), творчі здібності, тренінгова програма.*

В статье осуществлено теоретическое обоснование тренинговой программы развития креативности в подростковом возрасте, направленной на развитие образной сферы и внутренней речи; изложены результаты эмпирического исследования ее эффективности.

Ключевые слова: *дивергентное мышление, вербальная креативность, парциальные показатели вербальной креативности (гибкость, продуктивность, оригинальность), творческие способности, тренинговая программа.*

The article presents the theoretical basis for the training program of creativity